

Megtalálni vagy kiválasztani?

A hazai elméleti irodalom néhány dialektikai vonatkozása 1530–1580 között

BARTÓK István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó
ORCID 0000-0001-6206-8068

To find or to select?

Some dialectical aspects of Hungarian theoretical literature between 1530 and 1580

Abstract | Among the manuals of logic published in Hungary in the period under consideration, the most significant is MOLNÁR Gergely's compendium (*Erotematum dialectices libri tres...*, Claudiopoli, c. 1564–65). The underlying principle of the book, the inventio–judicium division is consistent with the scholastic Aristotelian–Ciceronian tradition represented by AGRICOLA and the early MELANCHTHON. RAMUS' logic and later adaptations were also based on this division, either in whole or in part. The inventrix–judicatrix division was also used by those who discussed ARISTOTLE'S logic in the spirit of humanism. A typical example of the latter is JODOCUS WILlichIUS' book (*Erotematum dialectices libri tres...*), which was published in several editions. The striking similarities suggest that this may have been MOLNÁR'S direct model, but it is also assumed that he was familiar with other representatives of the movement (Johannes CAESARIUS, Cornelius VALERIUS).

Keywords | dialectics; ARISTOTLE; early modern age; JODOCUS WILlichIUS; MOLNÁR Gergely

Arégiség kritikátörténetének feldolgozása során hasznos kiindulásnak tűnik a triviális diszciplínákhoz kapcsolódó források számbavétele. Egy-egy korszak irodalmi gondolkodásának monografikus összefoglalása az egyes szakterületek áttekintésén alapulhat. Az 1530–1580 közötti időszakot illetően korábbi kutatásaim részeredményeiről tanulmányok sorozatában számoltam be a tágan értelmezett grammatikát, az egyházi és a világi retorikát érintő korabeli ismeretekről. A következőkben a korszak magyar vonatkozású logikai irodalmára vonatkozó adatokat ismertetek.

Erről a területről a források szűkössége miatt a nyelvhasználat és a szövegalkotás tudnivalóihoz képest jóval kevesebbet lehet mondani. Úgy tűnik, a dialektika itthoni oktatását eleinte külföldről beszerezett kiadványokból vagy kéziratok jegyzetéből is meg tudták oldani. A kritikátörténeti korszakbeosztás alapján megállapítható, hogy 1580–1630 között a logikát érintő források a korábbiakhoz képest megszaporodtak.

Többségük magyar hallgatók külföldön kiadott disputációja, de más munkák is ide tartoznak. 1630–1700 között nőtt meg jelentősen a logikai irodalom aránya, elsősorban a ráimizmus magyarországi és erdélyi terjedését igazolva. A magyar szerkesztésű, latin nyelvű kézikönyvek mellett különösen fontosak Apáczai Csere János *Magyar enciklopédiájának* logikai fejezetei.

Maradva az 1530–1580 közötti korszakban: a kevés hazai kiadású kézikönyv mellett néhány elszórt megjegyzésből lehet következtetni a korszak uralkodó vagy kibontakozó irányzatainak recepciójára. Az ismert kiadványokban megjelenik az arisztotelészi hagyomány, Melanchthon hatása is felmerül, de felfedezhető a ráimizmus ismerete is. Legjelentősebb Molnár Gergely kompendiuma, amelyben a szakirodalom Melanchthon követését látja.¹ Más forrásokkal összehasonlítva azonban akár a ráimista logikával is kapcsolatba hozható. Dolgozatom második részében Molnár Gergely munkáját és európai összefüggéseit ismertetem részletesebben, előtte azonban utalok más fontos forrásokra is.

1. A klasszikus arisztotelizmus és humanista változata

Kiemelkedő kritikátörténeti jelentőséggel bír Johann Honter brassói tankönyvprogramja. Kiadványai nemcsak a görög grammatika és a retorika, hanem a dialektika tárgyköréből is az első ismert, a történelmi Magyarország területén megjelent kézikönyvek. A görög nyelvű kötet dialektikai része Arisztotelész kivonata,² a latin ugyancsak Arisztotelész és mások művei alapján összeállított logikai összefoglaló.³

1 [MOLNÁR Gergely, kiad.] *Erotematum dialectices libri tres, studiosis scholae Claudiopolitanae ex veterum et recentium dialecticorum praeceptis ad ediscendum proposti a Gregorio Molnar* (Claudiopoli: Heltai, [1564–65 k.]), RMNY 202.

2 Johann HONTER [kiad.], *Epitomé tész tou Arisztotelousz dialektikész – Epitomé tész tou rétorikész*. ([Koroné: Johannes Honter,] 1539), RMNY 28.

3 Johann HONTER [kiad.], *Rudimenta praeceptorum dialectices ex Aristotele et aliis collecta. – Compendium rhetorices ex Cicerone et Quintiliano* (Coronae: [Johannes Honter,] 1539), RMNY 34.

A most vizsgált időszak utolsó évében, 1580-ban jelent meg Kolozsváron a katolikus skolasztika egyik „szerfelett hasznos és szükséges” tankönyve a jezsuiták számára.⁴ A szerző, Frans Titelmans (1502–1537) ferences, majd kapucinus szerzetes, Németalföldön és Rómában tevékenykedett. Munkásságának legtöbbet tárgyalt része Erasmusszal folytatott vitája, melynek során a *Vulgatát* védelmezte a humanisták kritikájával szemben, és bírálta Erasmus *Újszövetség*-fordítását.⁵ Dialektikai összefoglalóját a cicero-nianus retorikus logikákhoz sorolják. Az ehhez az irányzathoz tartozó tankönyvek az arisztotelészi logika legfontosabb fogalmait magyarázzák a humanista retorika elemeinek alkalmazásával.⁶

A kolozsvári compendium az *Organon* nyomán, hat részben tárgyalja a tudnivalókat. Titelmansnak egy 1533-ban kiadott munkáján⁷ alapuló kivonat, ami ebben a rövidített formában, a kolozsvári nyomtatványával megegyező címmel először Párizsban, 1539-ben két nyomdában is megjelent.⁸ A Heltai-nyomda redakcióját 1640-ben, ugyancsak Kolozsváron újra kiadták.⁹

2. Zsámboky János munkásságának egyes logikai vonatkozásai

Feltételezhető, hogy Melanchthon dialektikájának ismerete ihlethette a fiatal Zsámboky Jánost legkorábbi, mára elveszett munkájának összeállítására. 1583-ban, Bécsben ki nyomtatott „önbibliográfiájának” első tétele dialektikai táblázatokat említ – „1. Tabellae dialect: in usum Hefflmari. Vienn: 1547.” –, amelyekről ezen kívül nincs más adatunk. Ha datálása pontos, 16 éves korában szerkesztette a szóban forgó munkát. Zsámboky 1546-ban már a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Ekkortájt Melanchthon logikai előadásokat is tartott – ezekre később még visszatérek –, a táblázatok akár ezek nyomán is készülhettek. Valószínűsítjük, hogy egy egylapos nyomtatvány lehetett, amilyeneket a korban gyakran állítottak össze a tananyag könnyebb áttekintésére. Johannes Hefflmayr, akinek a használatára a *Catalogus* szerint a táblázatok készültek, Nagyszombatból, Zsámboky szülővárosából származott, innen eredhet az ismeretség.¹⁰

4 *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium* (Claudiopoli: relictia Casparis Helti, 1580), RMNY 466. Vö. VÁSÁRHELYI Judit, „Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből”, *Magyar Könyvszemle* 99 (1983): 264–272, 271.

5 Alexander DARZELL, transl., James M. ESTES, annot., *The Correspondence of Erasmus: Letters 2204–2356 (August 1529–July 1530)* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2015), xvi–xvii, 14–19.

6 Vö. Wilhelm RISSE, *Die Logik der Neuzeit, 1500–1640*, 2 Bände (Stuttgart: Frommann Verlag, 1964), 1:14–15.

7 *De consideratione dialectica libri sex Aristotelici Organi* (Antverpiae: Symon Cocus, 1533).

8 *Compendium dialecticae Francis Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis admodum utile ac necessarium* (Parisiis: Prigentius Calvarin, 1539; Parisiis: Christianus Wechelus, 1539).

9 *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni, ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium* (Claudiopoli: In officina Casparis Helti, Georgius Abrugi, 1580), RMNY 1829.

10 Gedeon BORSA und James E. WALSH, „Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus”, *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 128–133, 130; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Humanizmus és reformáció 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 155.

Ismeretes Zsámbokynak egy rövid retorikai és dialektikai összefoglalója. Az utóbbi diszciplínához kapcsolódó rész bevezetése a korábbi részekhez hasonló tömörséget előlegez:

Amit a retorikáról kevéssel ezelőtt megtudtál, ugyanazt most a dialektikáról még rövidebben és nagy általánosságban tudd meg, addig is, amíg az egyes részleteket pontosabban meg nem tanulod.¹¹

A logika célja az igazat a hamistól megkülönböztetni (a falso verum separare). Lényege az argumentumok kifejtése, ebben tér el a retorikától. Három része: a fogalmak meghatározása azok felosztásával és axiómákkal (definitio cum divisione & axiomatibus); az érvek és a következtetések forrásának megtalálása (sedes rationum ratiocinandique) és annak kidolgozása, hogy az axiómák mikor és hogyan vezethetnek el a végkövetkeztetéshez (modi, seu axiomata certis quando, at quali modis concludendi). A további részletek tárgyalása során merül fel, hogy a dialektikusok pontossága és szigora (dialecticorum acumen & severitas) különbözik a szónoki szabadságtól (oratorum libertas). A kettő mégsem zárja ki egymást: erre az egyik példa Cicero, aki a *Scipio álma*ban vagy *Az istenek természetében* a dialektikusok alaposságával jár el. Kerülni kell a szofistákra jellemző fondorlatokat és logikai játékokat (insidias Sophistarum more ludosque).

Zsámboky János számos szövegkiadása közül logikai vonatkozásai miatt görög–latin Lukianosz-válogatásait emelem ki, amelyek lényegében azonos tartalommal, de változatos címvariánsokkal láttak napvilágot. Az első kiadás élén álló ajánlás címzettje Timotheus Apianus, a híres matematikus, Paulus Apianus fia. Zsámboky kifejezi reményét, hogy az ifjú kedvét leli művében görög tanulmányai során.¹² A második edícióban megjelennek a marginális jegyzetek. Zsámboky már a címben jelzi, hogy a lapszéleken feltünteteti a retorikai *dispositio* elemeit. Ugyanitt biztosítja az olvasót, hogy a keresztény fülek számára méltatlan részeket finomabb megfogalmazással helyettesítette.¹³

11 „Tu quod in rhetoricis paulo ante breviter accipisti, idem nunc de dialecticis brevius, dum singula rectius condiscas, generatimque accipe.” *Demetrii Phalerei. De epistolis doctrina. Item rhetoricae dialecticaeque summa Ioan. Sambuci* (Antverpiae: Christophorus Plantin, 1567), B1r.

12 „Credo ergo me quorundam repraehensionem subitorum, Timothee, quod istos qualescunque versiculos his Luciani Dialogis usum studiorum linguae graecae delectis, adiecerim.” *Lukianu Szamoszateósz dialogoi uranioi, Marini enalioi, kai nekrikoi. Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, & Inferni, cum vulgata versione: quibus propter singularem elegantiam adiecti sunt eiusdem Menippus, & Timon. His addita sunt argumenta, una cum quorundam dialogorum müthologia Latinis versibus tractata, per Ioannem Sambucum Tyrnaviensem Pannonium* (Argentorati: apud Wolfium Cephalaeum, 1550), RMK III. 391; VD16 L 2956, L 3003, L 3049. ijr.

13 *Luciani Samosatensis Dialogi selectiores: Coelestes uranioi, Marini enalioi, & Inferni nekrikoi: quibus propter singularem elegantiam, ac festivitatem additi sunt. Prometheus, sive Caucasus. Menippus, seu Necumanteia. Timon, sive osor hominum. Praeterea alij venustiores istorum in locum substituti: qui Christianis auribus sunt indigni. Cum conversione vulgata: & dispositione rhetorica in margine. His adiecta sunt argumenta, una cum quorundam dialogorum müthologia Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnaviensi Pannonio* (Argentorati: apud Paulum & Philippum Cephalaeos Fratres, 1554), RMK III. 423; VD16 L 2961, L 3004, L 3030, L 3050.

A lapszéli jegyzetektől kirajzolódik a dialógus szerkezete. A megjegyzések nemcsak a retorikai, hanem a logikai fogalmak alkalmazására is felhívják a figyelmet. A *Prométheusz vagy a Kaukázus* elején kiderül, hogy az *exordium* az alkalom *locus*ából ered. Prométheusz védekezésének előkészítése az *exordium* díszítése mellett az érvelés megalapozását is szolgálja. Megjelenik a lapszélen a vád három pontja is, majd az egyes pontokhoz kapcsolódva Prométheusz védekezése, amit a *conclusio* zár. A következő rész az istenek késlekedésének előkészítése, majd a fondorlatos vádaskodás összefoglalása. A *narratiót* rövid zárás összegzi. Figyelmeztetnek a margináliák az egyes argumentumokra, kiemelve az okokat, az okozatokat és a következményeket. Az egyik ellenvetés egy *exemplumra*, a másik egy hasonlatra épít. Az egyik ellenérv tetszetős *amplificatio*-ban mutatkozik meg. Szerepel még az átmenet az egyes részek között. Az egész művet a *conclusio* zárja.¹⁴

Zsámboky a harmadik és a negyedik edíciónak a címlapján is leszögezi, hogy munkáját a görögül tanulók használatára állította össze. Talán elsősorban a nyelv elsajátításának elősegítésére gondolt, és ehhez elegendőnek tartotta a párhuzamos görög–latin szöveget, ezért hiányoznak ezekből a redakciókból a logikai és retorikai fogalmakat kiemelő lapszéli jegyzetek. Elmaradt az 1550-ben kelt ajánlás is, ami a második kiadásban még megvolt.¹⁵

3. Rámista hatások

A humán tudományok rendszerezésében döntő fordulatot hozott a rámizmus. Ramus logikai rendszere folyamatosan alakult. A mértékadónak tekintett változat létrejöttében nagy szerepe volt barátjának, Omar Talonnak (Audomarus Talaues). Kommentárjait halála (1562) után Ramus átdolgozta. Vannak, akik ezt az évet tekintik a rámista iskola létrejöttének. A legnagyobb hatást a Ramus halála évében, 1572-ben megjelent kiadás gyakorolta.

A rámista logikának a skolasztika arisztotelizmusával szembeállítható legfőbb jellemzője gyakorlati jellege: célja, hogy hasznos legyen. A szillogizmusok öncélú konstrukciói helyett minden olyan szellemi tevékenység irányítását szolgálja, ami a valóság megismerésére irányul. Ramus sokat merített Ciceróból, amit egyébként már elődei is megtettek, közülük Agricola a legismertebb. Cicero meghatározása szerint a logika „ars bene disserendi” azaz egy tárgyhöz kapcsolódó ismeretek helyes kifejtésének, vol-

¹⁴ Uo., 7v–14v.

¹⁵ *Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, Marini, & Inferni: Graece et Latine editi: in usum Graecae discentium selecti. Item Prometheus, sive Kaukasosus. Menippus, seu Nekumanteia. Timon, vel Misanthroposus. His adiecta sunt argumenta. Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnavensi Pannonio* (Argentorati: excudebat Nicolaus Wyriot: 1572), RMK III. 624; VD16 ZV 9922; *Luciani Samosatensis dialogi selectiores Coelestes, Marini, & Inferni, Graece et Latine editi: in usum Graecae discentium selecti. Item, Prometheus, sive Kaukasosus. Menippus, seu Nekumanteia. Timon, vel Misanthroposus. His adiecta sunt argumenta, Latinis versibus tractata a Ioanne Sambuco Tirnavensi Pannonio* (Basileae: apud Nicolaum Brillingerum: 1576), RMK III. 649; VD16 ZV 9923.

taképpen a téma módszeres feldolgozásának tudománya. Cicero topikájára vezethető vissza már Agricola felosztása: a dialektika két része az *inventio* és a *dispositio*. Ugyanígy épül fel Ramus dialektikája. Az *inventio* az argumentumok, azaz az érveléshez felhasználható jellemző tulajdonságok megtalálását jelenti, amelyek segítségével a tárgy pontosan meghatározható. Ezért nevezik a logikának ezt a részét megtalálónak (*inventrix*) is. A *dispositio* az argumentumok célszerű elrendezése, erre támaszkodva lehet ítéletet alkotni, ezért hívják ezt a részt *iudicium*nak vagy ítéletalkotónak (*iudicatrix*) is. Ez foglalja magába az érvek kapcsolatát, a következtetések rendszerét.

A 16. század közepe táján a klasszikus auktorok, valamint Erasmus és Melanchthon tisztelete mellett újdonságnak számított a rámista tanok terjedése. A kutatás jelenlegi állása szerint

Ramus legkorábbi magyar híve – olvasója, talán ismerőse vagy diákja is – tudásunk szerint a későbbi szebeni lelkész, Belényesi Gergely („Gregorius Belenyesy, natione Hungarus”) volt, aki 1543 nyarán Strasbourgból érkezett Párizsba, hogy bölcsészeti tanulmányokat folytasson.¹⁶

Az első olyan hazai szerző, akinek írásában is megjelennek Ramus ismeretének nyomai, a neve alapján feltehetően erdélyi származású Kolozsvári Imre. A retorikai és dialektikai kérdéseket tárgyaló orációja¹⁷ mellett régóta számontartják II. Zsigmond Ágost lengyel király házasságára írott beszédét.¹⁸ Kevésbé ismert egy másik esküvői szónoklata,¹⁹ amelyben Téglásy Imre figyelte meg Ramus hatását:

Az *Oratio*-ját 1552-ben Párizsban megjelentető szerző művében a dialektika már a francia tudós felosztásában (*inventio, iudicium* vagy *dispositio*) jelenik meg. A retorikához sorolódik az *elocutio* (*tropi, figurae*) és az *actio* (*vox, vultus, motus*).²⁰

Téglásy Kolozsvári jelentőségét abban látja, hogy

már jóval a tulajdonképpeni rámista iskola létrejötté (1562) előtt követi szónoklatával az új, „alkalmazott logikát”.²¹

16 KECSKEMÉTI Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus”, *Gerundium* 9, 3. sz. (2018): 25–50, 27. DOI: 10.29116/gerundium/2018/3/3.

17 *Emerici Pannonii Colosvarini Oratio, de vera, et populari, constanti, atque usitata ratione, et via tradendarum, tractandarumque disciplinarum, atque artium, habita Parisiis* (Lutetiae: Michaël Vascosan, 1552), RMK III. 405.

18 *De tertio matrimonio Sigismundi Augusti Poloniae Regis ad Equites Oratio* (Cracoviae: Lazarus Andrea, 1553).

19 *Emerici Colosvarini philosophiae et eloquentiae professoris de Tarnouiensibus nuptiis oratio* (Cracoviae: Haeredes Marci Scharffenberg, 1553).

20 TÉGLÁSY, *A nyelv- és irodalomszemlélet...*, 156.

21 Uo.

Téglásy Imre a rámizmus hatását fedezte fel Zsámbokynak az *artes sermonicales* összefüggéséről alkotott nézeteire. A Carlo Sigoniónak ajánlott embléma (*Grammaticae, Dialecticae, Rhetoricae, Historiae differentia*) szövegében vette észre, hogy Zsámboky „a hagyományos ötrészes felosztás helyett a partes orationesnek csupán két tényezőjét, az *elocutio*-t és az *actio*-t említi a diszciplína részeiként.”²²

[...] a Retorika eszköztárát alkotja az *elocutio* és az *actio*, a Dialektikáét az *inventio*, [Zsámboky] Horatius-kommentárjában meg azt említi, hogy a *dispositio* módozatai kapcsán a szónoki hagyományt is lehet követni, noha ennek tudományát a dialektikával foglalkozók (értsd: a rámisták) vallják magukénak.²³

4. Melanchthon, Molnár Gergely és Willichius

A protestáns ortodoxia meghatározó képviselőjének Melanchthont tartják. A praeceptor mértékadóként tekintett logikája több lépésben alakult ki (1520, 1528, 1547).²⁴ Kezdetben Melanchthon Agricola hatása alatt állt, aki a cicerói topika nyomán a logika két fő részét az *inventio*ban és a *judicium*ban határozta meg, azaz a „helyekben” (toposz, locus) rejlő érvek „feltalálásában” (*inventio*), majd azokra támaszkodva az ítéletalkotásban (*judicium*). Később azonban Melanchthon ettől egyre távolodott, és erősödtek az arisztotelianus elemek. Végül az *inventio*ből és *judicium*ból álló logikát mint régi felosztást (*vetus divisio*) említi.

Melanchthon fontosnak tartotta a logika pedagógiai célját: feladata, hogy hozzásegítsen a dolgok helyes, módszeres és könnyen áttekinthető megtanításához (*ars seu via recte, ordine et perspicue docendi*). A később említendő kolozsvári Melanchthonkiadás mintájának tekintett, 1547. évi edíció címében is szerepel: úgy van megírva, hogy a tanulóifjúságnak hasznosan elő lehessen adni (*ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint*).

A logika általános módszertani útmutatóként minden tudomány felett áll (*ars artium, scientia scientiarum*). A melanchthoni logika arisztotelizmusának egyik legfontosabb tartalmi vonása nominalisztikus jellege. Az argumentumokat nem annyira tárgyi meghatározottságuk, mint inkább fogalmi súlyuk alapján vizsgálja. Nem a bizonyításon alapul, hanem a meghatározáson és a felosztáson. Mindez tökéletes összhangban áll a teológiai ortodoxiával: a rendszert sokkal inkább az határozza meg, mint a metafizika; erősebben kötődik a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika. Ez megfelel a melanchthoni retorikafelfogás tudományelméleti pozíciójának: a lo-

22 Uo.

23 Uo., 159. Zsámboky rámizmusáról részletesebben: uo., 156–162.

24 *Compendiaria Dialectices ratio* (Witenbergae: Melchior Lotterus, 1520) VD 16 M 2798; *Dialectices Philippi Melanchthonis libri quatuor, ab autore nuper ipso de integro in lucem conscripti et editi* (Hagenoae: Johannes Secerus, 1528) VD16 M 3526; *Erotemata Dialectices continentia fere integram artem ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint. Edita a Philippo Melanthon* (Wittebergae: Johannes Lufft, 1547), VD16 M 3242;

gika a filozófia helyett éppúgy a teológiával egyenrangú univerzalizáló rendszer, mint a retorika.²⁵

Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramjában a grammatikai kézikönyvek mellett a dialektikai alapismeretek összefoglalása is szerepelt. Tankönyvét „a régi és újabb szerzők tanításai alapján” állította össze az 1560-as évek közepe táján a kolozsvári diákok számára.²⁶ A *Régi magyarországi nyomtatványok* Molnár Gergely három könyvre osztott kiadványáról ezt írja:

A mű beosztása és a felhasznált grammatikai-logikai példák tanúsága szerint a forrás Melanchthonnak az 1520-tól ismételtén átdolgozott dialektikája lehetett, amely *Erotemata dialectices* címmel először Wittenbergben, 1547-ben jelent meg.²⁷

A munkát ugyanabban az évben Majna-Frankfurtban is kiadták.²⁸ A két edíció szövege megegyezik, de a logikát mindkettő négy könyvben tárgyalja, amelyeknek címe nem azonos a Molnár Gergely-féle redakció címeivel. A véglegesnek és mértékadónak tekintett változat felosztása a következő:

Liber I. [A dialektika általános jellemzése, alapfogalmak:] Quid est Dialectica?...
Liber II. De Propositione
Liber III. De Argumentatione
Liber IV. De locis Argumentorum

Melanchthon a negyedik könyv bevezetésében említi, amire fentebb is utaltam: az *inventióból* és *dispositióból* (judiciumból) álló felosztást réginek, azaz a cicerói topika örökségének tekinti.

A régi felosztás szerint a dialektika egyik része az ítéletalkotó (Iudicatrix), a másik a megtaláló (Inventrix). Ítéletalkotónak azt a részt hívják, amiről eddig volt szó [mármint a három korábbi könyvben]. Ez különbözteti meg azokat a szavakat, amelyek összekapcsolása a kívánt eredményre vezet azoktól, amelyek összekapcsolása nem eredményes. A másik részt nevezik megtalálónak. Ez mutatja meg, hogyan juthatunk eredményre, avagy megtanítja a dolgok halmazából kiválasztani azt, ami a szóban forgó állítást alá-

25 RISSE, *Die Logik...*, 1:71–121. Újabb áttekintés a korszak logikai irodalmáról: SIMO KNUUTTILA, „Logic, Rhetoric and Method: Rejections of Aristotle and the Ramist Affair(s)”, in *The Routledge Companion to Sixteenth Century Philosophy*, ed. Henrik LAGERLUND and BENJAMIN HILL, 247–264 (New York: Taylor & Francis, 2017).

26 MOLNÁR, *Erotematum...*

27 RMNY 202.

28 [Philipp MELANCHTHON, kiad.,] *Erotemata Dialectices continentia fere integram artem ita scripta, ut iuventuti utiliter proponi possint. Edita a Philippo Melanthono* (Francofurti: Christian Egenolff, 1547), VD16 ZV 25292.

támasztja. Ezt az eljárást nevezik topikának, azaz azon locusok tanának, amelyek megmutatják, hogyan találhatjuk meg és választhatjuk ki, amire szükségünk van.²⁹

A továbbiakban Melanchthon a maga által vázolt módszer mellett érvel. Más hely is szemlélteti álláspontjának megszilárdulását. A praeceptor ekkortájt már „túltette magát” az inventrix–iudicatrix felosztáson. Jordi Gayà Estelrich idéz egy kéziratot jegyzetből, amelyik Melanchthon 1544–1546-ban tartott 77 wittenbergi előadását rögzíti. Az előadássorozatot a melanchthoni logika végleges, először 1547-ben megjelent formája felvázolásának tekintik, sok kitéréssel és példával.³⁰ A 48. előadás 1545. augusztus 25-én hangzott el, ebben is elítéli Melanchthon a „régii felosztást”. A „megtalálással” a „kiválasztást” állítja szembe:

A „megtaláló” (inventrix) retorikai kifejezés, azaz a rétorok használták, és sokkal inkább magukévá tették, mint amennyire hasznosítani tudták. Úgy értem: azoknak a művészeteknek akartak a mesterei lenni, amelyeket nem tanultak meg. Ezért nevezték a művészetüket megtalálónak. [...] A dialektika nem megtaláló, hanem a rendelkezésére álló dolgok közül kiválasztja a célnak leginkább megfelelőeket. A dialektika az alkalmas és odaillo anyagok és témák kiválasztásának művészete.³¹

Mindezekhez képest feltűnő, hogy Molnár Gergely kiadványa az általános bevezető rész után éppen a Melanchthon által túlhaladottnak minősített csoportokba sorolja a diszciplína tudnivalóit:

Liber I. De elementis Dialecticae
Liber II. De Dialectica Judicatrice
Liber III. De Dialectica Inventrice

29 „Vetus divisio haec est. Alia pars Dialectices est Iudicatrix, alia Inventrix. Dicitur autem Iudicatrix illa pars, de qua hactenus dictum est, quae discernit voces, quae recte connectantur, quae non recte iungantur. [...] Altera pars vocatur Inventrix, quae monet, quo modo res investigandae sint, aut proposito rerum cumulo, docet eligere ea, quae praesentem materiam illustrant. Haec ars vocatur topiké, id est doctrina locorum, qui sunt velut indices rerum investigandarum, vel eligendarum.” MELANCHTHON, *Erotemata...*, 101r.

30 Hanns-Peter NEUMANN, „Dialektik”, in *Philipp Melanchthon: Der Reformator zwischen Glauben und Wissen. Ein Handbuch*, Hg. Günter FRANK, Mitarb. Axel LANGE, 515–534 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2017), 521. DOI: 10.1515/9783110335804-039.

31 „Inventrix est vocabulum rhetoricum id est, rhetores usi sunt illo vocabulo, ac multo plus sibi arrogabant, quam poterant, id est, volebant esse artifices artium quas non didicerant. Ideo vocabant suam artem inventricem. [...] Dialectica non est inventrix, sed propositis rebus eligit aptiora. Dialectica est ars eligendi idonea et convenientia proposita materia et rebus.” Idézi Jordi Gayà ESTELRICH, „Pistes lulianes en temps de la Reforma: Philipp Melanchthon”. *Comunicació* 134 (2017): 73–114, 77. Az idézett hely: *Rapsodiae in Dialecticam D. Philippi Melanthonis ipso authore praelegente*. Bayerische Staatsbibliothek, Clm 26081, 713–715.

Molnár számításba vehető mintáit keresve meglepő eredményre jutunk: a vizsgált korszak logikai irodalmában a kolozsvári kiadványon kívül egyetlen kézikönyv címében szerepel az „*Erotematum Dialectices Libri tres*” kifejezés, Jodocus Willichius kompendiumában. Igen népszerű lehetett, hiszen első megjelenése, 1540 után 1568-ig összesen 24 kiadást ért meg, így könnyen Molnár Gergely kezébe kerülhetett. Ennek igencsak növeli a valószínűségét, hogy az egyik, a hazai kiadás feltételezhető megjelenésénél néhány évvel korábbi edícióból egy példány ma is megvan a kolozsvári református kollégium – pontosabban jogutóda, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiáléja – könyvtárában.³² Sipos Gábor a filozófiai szakgyűjtemény darabjai között említi „Jodocus Willichius Resellianus német orvos *Erotemata Dialectica* című művét”.³³ Sipos Gábor munkájáról írott recenziójában Hajós József pontosítja az adatot: „Jodocus Willichius Dialektikájának 1561-es, bizonyára negyedik kiadása szerint – lásd R 114368, 1.1. – a dialektika, vagyis a logika az érvelésre tanító művészet, ars”.³⁴ A megnevezett kiadás legkevesebb a nyolcadik.³⁵ Hogyan, mikor kerülhetett jelenlegi helyére, lehetett-e Molnár Gergely példánya, pusztán a bibliográfiai adat alapján nem állapítható meg.

A kolozsvári redakció a strassburgiéval megegyező címe mellett több szempontból is figyelmet érdemel. Ilyen a német szerző személye. Willichius (Willich, 1501–1552) orvos és polihisztor a kortárs humanizmus ismert és elismert alakja. Pályája csúcspontján a frankfurti egyetemen a retorika, a latin és a görög nyelv professzora. Szerteágazó tevékenysége orvosi, teológiai, grammatikai, dialektikai és retorikai szakkönyvek mellett kiterjed klasszikus szerzők kiadására, kommentálására. Retorikai vonatkozású munkásságát Kecskeméti Gábor ismertette.³⁶

A cím azonosságánál is fontosabbak a tartalmi egyezések. A kiadások élén nem kisebb személyiség, mint Johann Sturm ajánlása áll, az első megjelenés évéből keltezve. Világossá teszi, hogy a szerző Arisztotelészt követi. Böven merít a retorikusokból, néhány dolgot máshonnan is, de mindezek – jóllehet nem a peripatetikusok szavaival adja elő – valójában mégsem térnek el az arisztotelészi hagyománytól.³⁷ Sturm éppen a Willichius munkájának megjelenését megelőző évben adta ki saját logikai összefoglalóját, hasonló szellemben. Mindkettőjüket azok közé sorolják, Johannes Caesariusszal és Cornelius Valeriusszal egyetemben, akik a görög szövegek iránt megélénkülő filo-

32 [Jodocus WILLICHIVS, kiad..] *Iodoci Willichii Reselliani hominis doctissimi Erotematum Dialectices Libri tres multo quam antehac emendatiores in lucem editi* (Argentorati: Paulus Machaeropoëus, 1561), VD16 W 3246.

33 SÍPOS Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Olvasmánytörténeti dolgozatok 1 (Szeged: Scriptum Kft., 1991), 88.

34 HAJÓS József, „Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete. Sipos Gábor: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században. Szeged. Scriptum Kft. 1991. 116 lap”, *Erdélyi Múzeum* 56, 2. sz. (1994): 134–137, 136.

35 Ismert korábbi kiadások: Strasbourg: 1540, 1542, 1544, 1549, 1559; Köln: 1544, 1549.

36 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 216–217.

37 „Aristotelica sunt, quae praecipit, & e Rhetorum divisionibus nonnulla sumpta, quaedam etiam aliunde adhibita, quae tametsi verbis Peripateticorum non sunt expressa, tamen re ipsa ab his, quae Aristoteles tradidit, non discrepant.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, **VIv.

lógiai érdeklődés hatására dolgozták fel az arisztotelészi logikát, humanista elemekkel ötvözve.³⁸

Egyébként Melanchthon sem vitatja, hogy Willichius Arisztotelészt követi, sőt kifejezetten javasolja a mester tanításainak megismeréséhez. Említett dialektikája 1547. évi, véglegesnek tekintett változatát Joachim Camerarius fiának, Johannesnek ajánlja. Az ajánlólevél végén leszögezi: bár nyomatékosan buzdítja a tehetségesebb hallgatókat, hogy Arisztotelészt görög eredetiben tanulmányozzák, belátja, hogy könnyebben megértik, ha előbb elsajátítják dialektikájának alapelemeit. Úgy ítéli, ezeket pontosan megtanulhatják akár Johannes Caesarius, akár Jodocus Willichius munkáiból.³⁹ Melanchthon egy levelében Willichiusat „legkedvesebb barátjának” szólítja (*amicè carissime*), és kifejezi óhaját, hogy mielőbb elbeszélgethessenek tudományos kérdésekről.⁴⁰

Willichius három könyve a következő:

Liber Primus Dialectices de inventione.

Liber Secundus de posteriori parte Dialectices, quae est iudicativa.

Liber Tertius de confutatione seu dilutione Argumentorum.

Az első két könyv címe lényegében megegyezik Molnár Gergely második és harmadik könyvével, de fordított sorrendben. Willichius az első könyv általános, bevezető részében meghatározza a dialektikát: az a művészet, amelyik az érvelés meghatározott módszerét tanítja. Segítségével saját állításainkat bizonyítjuk, az ellentmondókat cáfoljuk. Ez a helyes érvelés lényege. Cicero a pontos értekezés módszerének nevezi.⁴¹

Leszögezi, hogy a dialektika két részből áll, az egyik a megtaláló (görögül *heuretike*), a másik az ítéletalkotó (görögül *kritiké*). Tartalmukat meg is határozza: a megtaláló felkutatja a tárgy megerősítésére szolgáló érveket (*argumenta*). Mivel olyan helyeket és forrásokat tartalmaz, amelyekből mintegy kincsestárból elővehetők az érvek, topikának hívják.⁴²

A második könyv szól a megítélésről, azaz az ítéletalkotásról, a megfelelő helyekről (*loci*) nyert érvek (*argumenta*) segítségével.⁴³

38 Johann CAESARIUS, *Dialectica*, 1520; Johann STURM, *Partitiones Dialectices*, 1539; Cornelius VALERIUS, *Tabulae totius Dialectices*, 1545. Vö. KNUUTTILA, *Logic...*, 247–264.

39 „Etsi autem valde adhortor ingeniosos, ut ipsum Aristotelem, et quidem Graece loquentem discant, tamen ut facilius intelligi possint, utile est ad eius lectionem elementa adferri. Haec recte disci posse vel ex Ioannis Caesarii libello, vel ex Iodoci Vvillichii Erotematis iudico.” MELANCHTHON, *Erotemata...*, 6r–v.

40 Philipp MELANCHTHONIS, *Opera quae supersunt omnia*, Hg. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER und Heinrich Ernst BINDSEIL, 18 Bände, Corpus reformatorum: Series 1 (Halis Saxonum: Schwetschke et filius, 1834–1860), 5:3153.

41 „Quid est dialectica? Est ars, quae certam argumentandi rationem docet: Nam hac nostra probamus, et quae contraria sunt repellimus: Id enim est vere argumentari. [...] Cicero diligentem disserendi nominat rationem.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 1.

42 „Quotuplex est Dialectica? Duplex. Una est inveniendi, heuretike, altera est iudicandi, kritiké. Quod est inventiva? Quae argumenta invenit ad Thematis confirmationem. Et quia locos et sedes habet, ex quibus ea, velut thesauris, depromuntur, topiké nominatur.” Uo., 5.

43 „Quid est kritiké? Est quae inventa ex locis argumenta dijudicat.” Uo., 138.

A harmadik könyv az ellenkező érvek megcáfolását tárgyalja. A dialektikusok feladata ugyanis nemcsak a saját állításuk megerősítése, hanem az ellenkező, azaz hamis és hibás érvek cáfolata is.⁴⁴

Molnár Gergely kompendiuma elején – ellentétben Melanchthon pedagógia központú meghatározásával⁴⁵ – Willichius részletező bevezetésének a lényegét foglalja össze, az Agricola–Ramus-féle definíció szavaival:

Mi a dialektika? A meggyőző értekezés művészete bármilyen felvetett kérdésről.⁴⁶

A diszciplína felosztását Willichius alapján tisztázza a görög terminusokat is átvéve:

Hány részből áll a dialektika? Kettőből. Megtalálóból és ítéletalkotóból, amelyeket a görögök heuritikének és kritikének neveznek.

Mi a megtaláló? Az, ami érveket szolgáltat a felvetett kérdés megerősítéséhez vagy megcáfolásához.

Mi az ítéletalkotó? Az, ami a megtalált érveket megítéli, és megkülönbözteti az igazakat a hamisaktól.⁴⁷

Szembeötlő, hogy a két fő rész sorrendje a kötetben az általános megoldás fordítottja. Molnár meg is indokolja az eljárást, mégpedig ezúttal pedagógiai megfontolások alapján.

Miért helyezük az ítéletalkotó részt a megtaláló elé? Jóllehet a természetes sorrend szerint előbb találunk meg valamit, és csak utána alkotunk ítéletet, mégsem ok nélkül látták jónak a tudomány mesterei az ítéletalkotó részt a megtaláló elé helyezni. Azért gondolták, hogy a tanulók előbb sajátítsák el a megítélés szabályait, és csak azután ítélik meg a megtalált anyagot, mert így elkerülhető, hogy akár ők maguk tévedjenek az anyag kiválasztásában, akár másokat vezessenek félre azáltal, hogy az igazat hamis színben tüntetik fel, vagy másként mutatják be.⁴⁸

44 „Quid est confutatio argumentorum? Est via judicandi falsa Argumenta. Dialecticorum est, ut non sua tantum confirmet, sed etiam quae contraria sunt, tanquam falsa et vitiosa confutent.” Uo., 204.

45 „Quid est Dialectica? Dialectica est ars seu via, recte, ordine & perspicue docendi, quod sit recte Definiendo, Dividendo, argumenta vera connectendo, & male coherentia seu falsa retinendo & refutando.” MELANCHTHON, *Erotemata...*, A1r.

46 „Quid est Dialectica? Est ars probabiliter disserendi, de quacunq[ue] propositia quaestione.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A2r. Agricola: „ars probabiliter disserendi”; Ramus: „ars bene disserendi”.

47 „Quotuplex est Dialectica? Duplex. Inventrix et Iudicatrix, quae Graecis heuritiké et kritiké dicuntur. Quid est Inventrix? Quae argumenta suppeditat ad quaestionis propositae confirmationem vel refutationem.

Quid est Iudicatrix? Quae argumenta inventa dijudicat, et discernit vera a falsis.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A2r.

48 „Quare praeponitur pars kritiké inventrici? Etsi ordine naturae prius est invenire, quam iudicare, tamen non sine consilio placuit artificibus praemittere iudicatricem partem inventrici, ut cognita prius arte dijudicandi, deinde materiam inventam ex tempore studiosi dijudicent, neve vel ipsi in electu materiae errent, vel alios fallant, falsa pro veris apprehendendo, aut aliis proponendo.” Uo., A3r.

A humaniorákhoz tartozó diszciplínák tárgyalását alapvetően az antikvitás öröksége határozza meg. Az egyes részterületek felosztását illetően a századok során sokféleképpen eltérhettek a hagyománytól, de ezek a rendszer egészét döntő mértékben nem befolyásolták. A sokszor szörszálhasogató részletkérdésekhez képest még leginkább radikális változtatásnak tűnhet egy-egy tudományág főbb egységeinek felcserélése. Erre láthatunk példát a korszak poétikai irodalmában is. A Károlyi Péter által is hivatkozott – de nem követett – szerző, Jacobus Micyllus metrikai tankönyvében az általános sorrendet megfordította: először tárgyalta a különféle versfajták tulajdonságait és felépítéseiket, és csak utána részletezte a verslábak prozódiai tudnivalóit, a szótágok időtartamát. Ehhez hasonlítható Molnár Gergely eljárása a megtaláló és az ítéletalkotó rész felcserélésével. Hivatkozása „a tudomány mestereire” arra utal, hogy a Willichius-tól – és sokaktól másoktól – eltérő sorrendet más források alapján követte.

Erre példa a Sturmmal és Willichiuszal az arisztotelészi logika humanista szellemű feldolgozása alapján egy csoportba sorolt Cornelius Valerius (Wouters, 1512–1578) megoldása. A dialektikának a flamand professzor szerint is két része van: a megítélés művészete (görögül kritiké, ami az ítéletalkotás módszereit írja elő) és a megtalálásé, amit görögül topikának hívnak. Ez azon argumentumok megtalálásának a tudománya, amelyeket a *locus*ok tartalmaznak. A természetes sorrend szerint a topiké az első, ezt követi a kritiké, amit ő a taníthatóság kedvéért tárgyal az első helyen. Ebben az Arisztotelész által előírt sorrendet követi, mely szerint a kisebb részekről kell a nagyobbak felé tartani, hogy így folyamatosan haladva jussunk el fejtegetéseink végéhez.⁴⁹

A vizsgált időszak kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó jelenségeit vizsgálva nem lehet célunk a korszak logikai irodalmának alapos feldolgozása, de még Willichius és Molnár munkáinak részletes összevetése sem. Néhány jellemző egyezés és a különbség felvillantása is érzékelteti a két kézikönyv viszonyát. Kezdve Molnár első könyvével: a dialektika alapelemeinek hatáskörében mutatkozik némi eltérés Willichius és Molnár között. Abban egyetértenek, hogy a három fő kategória: az állíthatóságok (*praedicabilia*), az állítások (*praedicamenta*), valamint a meghatározások és a felosztások módja (*ratio definiendi et dividendi*). Willichius szerint ezek a megtaláló rész alapelemei,⁵⁰ Molnár viszont mindkét fő részre vonatkoztatja őket.⁵¹

49 „Partes Dialecticae duo sunt: ars iudicandi (quae Graece kritiké, et Dialectica proprio nomine dicta est, quae iudicandi vias praescribit) et inveniendi, quam Graece topiké appellant, inveniendorum argumentorum disciplinam, quae loci continentur. [...] Topice naturae ordine prior est, Critice posterior, quam nos docendi gratia priori loco trademus. [...] Sequemur autem in his praeceptis eum, quem Aristoteles tenuit ordinem, ut a partibus minutissimis exorsi ad maiores progrediamur, inde ad alias, quoad continenti progressionem ad finem perveniamus.” *Tabulae totius Dialectices artium reliquarum instrumenti praecepta utilissima facili compendio complectentes, ordine perspicuo digestae a Cornelio Valerio* (Ultraiectione Lovanii: Servatius Zassenus, 1551), VD16 20193, Avr–v.

50 „Quot sunt elementa inventionis? Tria sunt. Praedicabilia, Praedicamenta, et ratio definiendi et dividendi.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 6.

51 „Quot sunt elementa Dialecticae? Tria. Praedicabilia, Praedicamenta, et ratio definiendi et dividendi. Quare vocantur haec Dialecticae elementa? Quia sunt initia et inventionis et dijudicationis.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A3r.

Az állíthatóságoknak Willichius szerint hat,⁵² Molnár szerint öt csoportja van.⁵³ A különbség abból adódik, hogy ő az individuumot a species egyik alcsoportjaként határozza meg.

Molnár esetében némelykor megfigyelhető az egyszerűsítő törekvés. Például az állíthatóságok hasznát illetően Willichius részletezőbb felosztásával szemben⁵⁴ mindössze két csoportot nevez meg.⁵⁵ Az állítások felosztásában teljes az egyezés a két szerző között.

Molnár Gergely második könyve szól az ítéletalkotásról, mégpedig a tételek (propositiones), majd az érvelés (argumentatio) részletezésével:

Mi a menete ennek a résznek? A folyamat, ami a módszer kidolgozását szolgálja, abban áll, hogy az ítélet először az egyes meghatározásokból következik, utána az egyes meghatározásokból összerakott tételekből. Harmadszor a tételekből összeállított érvelésből. De mivel az egyes meghatározásokról az előző könyvben volt szó, a most következőben csak a tételek és az érvelés tudományát fogjuk tárgyalni.⁵⁶

A tétel meghatározásában és felosztásában mindkét szerző megegyezik: a tétel az igaz vagy hamis határozott, félreérthetetlen kimondása, két része a *subiectum* és a *praedicatum*.⁵⁷ Az ítéletalkotás tanának második része az érvelés. Willichius az érvelésnek elsődleges és másodlagos formáit különbözteti meg.⁵⁸ Molnár először Willichius elsődleges formáit sorolja fel,⁵⁹ majd tárgyalja részletesen, később rátér a másodlagosakra.⁶⁰

Molnár harmadik könyvét szenteli a megtalálásnak. Tisztázza a topika alapfogalmait:

52 „Quot sunt Praedicabilia? Sex. Individuum, Species, Genus, Differentia, Proprium, et Accidens.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 7.

53 „Quot sunt Praedicabilia? Quinque. Species, Genus, Differentia, Proprium, et Accidens.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A4r.

54 „Quotuplex est usus Praedicabilium? Multiplex.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 21.

55 „Quot sunt usus Praedicabilium? Duo.” MOLNÁR, *Erotematum...*, A8v.

56 „Quis est progressus huius partis? Progressus est is, qui in methodo compositoria servatur, ut primum de simplicibus terminis iudicium fiat: deinde de propositionibus ex simplicibus terminis compositis: Tertio de argumentatione ex propositionibus constructa. Sed quoniam de simplicibus terminis priore libro dictum est, in hoc tantum de propositionum et argumentationum doctrina tractabitur.” Uo., E3v.

57 „Quid est Propositio? Est perfecta oratio definite verum aut falsum sine ambiguitate significans. Quot sunt Propositionis partes? Duae. Subiectum et Praedicatum.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 140.

„Quid est Propositio? Est oratio definite verum vel falsum sine ambiguitate significans.

Quot sunt Propositionis partes? Duae. Subiectum et Praedicatum.” MOLNÁR, *Erotematum...*, E4r.

58 „Quotuplices sunt formae Argumentationis? Aliae primariae, ut Syllogismus, Enthymema, Inductio et Exemplum. Aliae secundariae, ut Sorites, Dilemma, Violatio, Enumeratio.” WILLICHIUS, *Erotematum...*, 156.

59 „Quot sunt species Argumentationis? Quatuor. Syllogismus, Enthymema, Inductio, et Exemplum.” MOLNÁR, *Erotematum...*, F3v.

60 „Sunt ne aliae Species Argumentationes? Sunt, quae secundariae dicuntur, ut sunt Sorites, Dilemma, Violatio, et Enumeratio etc, quarum prior dialecticis, reliquae Rhetoribus sunt usitatiores.” Uo., H4v.

Harmadik könyv a megtaláló dialektikáról.

Mit tanít a dialektikának ez a része, amit topikának hívnak? Megmutatja azoknak a helyeknek a sorozatát, amelyekből kiválaszthatjuk a felvetett kérdés megerősítésére vagy megcáfolására szolgáló érveket.

Mi az a locus? Az érvek lelőhelye.⁶¹

Willichius magyarázata szerint azért nevezik ezt a részt topikának, mert a helyeket tárgyalja, és a toposz helyet jelent. A legbölcsebb régiek okosan kigondolták azokat a helyeket, amelyekből az érveket mintegy tárolóhelyről elő lehet hozni. Az érv az az eszköz, amely a kétséges dolgot hihetővé teszi. Mert bármi, amit a megfelelő helyekről előveszünk, érv, azaz mindazok gyűjteménye, amivel állításunkat bizonyítjuk.⁶²

A *locus*ok két fő csoportját mindkét szerző a személyekhez és a dolgokhoz kapcsolódó helyekben látja.⁶³ Az előbbieknél Willichius 13,⁶⁴ Molnár 16 fajtáját tárgyalja.⁶⁵ A dolgokhoz kapcsolódó helyek két fő csoportját illetően mindketten a művészeteken kívüli és a művészet eszközeihez kapcsolódó *locus*okat különböztetik meg, magyarázatuk tartalmilag azonos, megfogalmazásában eltérő. Willichius szerint:

Mik az egyéb helyek? Ezek a dolgokhoz kapcsolódóak, de a helyzet nem egyszerű. Mert egyes érvek nem a szónoki gyakorlatból származnak, másokat viszont maga az ügy szolgáltat, és valamiképpen az ügyből következnek, mivel szorosan összefüggenek vele. Ezért van kétféle locus. Az első csoport atekhnoi, azaz művészeteken kívüli. Ezek legnagyobb részben a közéleti vitákban merülnek fel, és leggyakrabban a törvénytudók alkalmazzák őket. Az utóbbi csoport pedig az entekhnoi, azaz a művészi locus, amelyekben a szónokok igyekezete mutatkozik meg, és a helyes beszédművészet eredménye.⁶⁶

Molnár Gergely előadásában:

61 „Liber Tertius de Dialectica Inventrice.

Quid docet haec pars Dialecticae, quae topiké dicitur? Docet locorum seriem ex quibus argumenta eliciuntur ad quaestionem propositam vel confirmandam vel refutandam.

Quid est locus? Est sedes argumentorum.” Uo., I3r.

62 „Quid est topica? Est quae tóposz, hoc est locus continet. Excogitarunt sane veteres prudentissimi locos, ex quibus argumenta tanquam ex domiciliis seu poenu depromuntur. [...]

Quid est argumentum? Est ratio, quae rei dubiae fidem facit. Quicquid enim ex locis depromitur, argumentum est, id est, collectio, qua thema probamus.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 84.

63 „Quotuplices sunt loci? Duplices, personarum et rerum.” WILLICHIVS 1561, 84. „Quotuplices sunt loci argumentorum? Duplices. Personarum et Rerum.” MOLNÁR, *Erotematum...*, I3v.

64 „Quot sunt loci personarum? Tredecim.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 85.

65 „Quot sunt loci personarum? Sedecim.” MOLNÁR, *Erotematum...*, I3v.

66 „Qui nam sunt alii loci? Sunt rerum, sed non simpliciter. Alias enim extra dicendi rationem, argumenta accipiuntur, alias vero ex ipsa causa trahuntur, et quodammodo progignuntur, cum in ipsa re cohaereant: quo factum est, ut sint duplices loci, priores quidem atekhnoi, id est inartificiales, in quibus maxima pars contentionum forensium consistit, et apud jurisconsultos frequentissimo in usu sunt. Posteriores autem sunt entekhnoi, hoc est, artificiales, in quibus Oratoris industria exigitur et recta dicendi arte absolvuntur.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 91.

Hányfélék a dolgokhoz kapcsolódó helyek? Kétfélék. Atekhnoi és entekhnoi, azaz művészeteken kívüliek és művésziek. Művészeteken kívüliek, amelyeket hozzákapcsoltaknak is hívnak. Ezeknek semmi közük a művészi leleményhez, sőt a közügyekben még a szónoki mesterségben járatlanok is élnek velük. Ilyenek az előítélet vagy elterjedt vélemény, szóbeszéd vagy híresztelés, vallatás vagy kínzás eredménye, jegyzőkönyvek, tanúvallomások. Mindezeket a rétorok tanítják. A művészi locusok a beszédművészetből erednek, és meghatározott szabályok szerint alakítják őket.⁶⁷

A művészeteken kívüli *locusok* Willichiusnál hatan vannak.⁶⁸ Molnár Gergely e tekintetben nem egészen következetes. A fentebb idézett definícióban öt lehetőséget sorol fel, később a táblázatos összefoglalásban az előbbieket az esküvel kiegészítve hatot.⁶⁹ A művészi *locusok*at mindketten három csoportba sorolja: belső, köztés és külső helyek.⁷⁰

Molnár Gergely dialektikája a Q7v lapon véget ér: „Erotematum Dialectices finis”. A kötetnek azonban nincs vége: folyamatos ívjelzéssel következnek – mintegy függelékként – gyakorlatok, amelyek minden részen végighaladva kérdések segítségével megmutatják a dialektika szabályainak a hasznát.⁷¹ Az összeállítás a tisztségviselő (magistratus) fogalmához kapcsolódva vonultatja fel a logika eszköztárát, bemutatva, hogyan válaszolhatók meg alkalmazásukkal a felmerülő kérdések, kitérve az ellenvetések cáfolatára is. A kézikönyv OSZK-ban őrzött példányának digitális másolatához jutottam hozzá. A nyomtatvány vége hiányzik. Az *Exercitatio* utolsó megmaradt részében a szerző a szofistáknak azokat az érveit cáfolja, amelyek azt igyekeznek bizonyítani, hogy keresztény embernek nem szabad tisztségeket viselnie. A szöveg a kilencedik argumentum végével szakad meg, az utolsó őrszó a T3v lapon a következő, tizedik argumentumra utal. Így ebben a példányban az *Exercitatio* negyven lapja tanulmányozható.

A korszak elméleti irodalmában a logika a leginkább egyetemes érvényű, ezért a szerkesztő személyén és az itthoni megjelenés tényén kívül nehéz a szövegben hazai vonatkozást találni. Figyelmes olvasással azonban Molnár Gergely kézikönyvében felfedezhető egy apróság, amely a magyar szerkesztő szerepére utal. A kötet példaanyaga legnagyobb részt klasszikus és bibliai idézetekből áll. Kivétel a hibás következtetések alábbi példája:

67 „Quotuplices sunt loci rerum? Duplices. Atekhnoi et entekhnoi, id est inartificiales et artificiales. Inartificiales, qui et assumpti appellantur, sunt qui ab inventione artificis sunt remoti, sed in causam forensis etiam ab imperito artis assumuntur, ut sunt: Praeudicium vel pronunciatum, Rumor vel fama, Quaestio vel tormentum, Tabulae, Testes, de quibus docent Rhetores. Artificiales sunt, qui ex arte disputationis depromuntur, et certa ratione tractantur.” MOLNÁR, *Erotematum...*, K1r.

68 „Quot sunt loci inartificiales? Sex. Praeudicium [...] Rumor seu fama [...] Quaestio seu tormentum [...] Iusiurandum, quod est Dei contestatio [...] Tabulae, quae apud Graecos grammata sunt [...] Testimonium seu testes.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 92–93.

69 „Praeudicium vel pronunciatum – Rumor vel fama – Tormenta – Tabulae – Iusiurandum – Testes” MOLNÁR, *Erotematum...*, K2v.

70 „Quotuplices sunt loci rerum artificiales? Triplices. alii interni, alii medii, alii externi.” WILLICHIVS, *Erotematum...*, 94. „Quotuplices sunt loci artificiales? Triplices. Interni, Medii et Externi.” MOLNÁR, *Erotematum...*, K1r.

71 „Exercitatio, qua usus praeceptorum Dialecticae, secundum omnes partes, per quaestiones monstratur.” MOLNÁR, *Erotematum...*, Q8r.

A királyság semlegesnemű.
Magyarország királyság. Tehát
Magyarország semlegesnemű.⁷²

Ez aligha származhat valamelyik külföldi mintából. A magyar földrajzi név felbukkanására más, mégpedig szintén kolozsvári példát is láthatunk: Leonhard Culmann Donatus-átdolgozásának 1554. évi kiadásában az antik és a korabeli német városnevek között Clausenburg is megjelenik.⁷³ Ezt a redakciót történetesen éppen Molnár Gergely rendezte sajtó alá. A két példa azt mutatja, hogy a kolozsvári kiadó, még ha ilyen csekély mértékben is, de igyekezett a latin nyelvtan és a logika előadását ezekkel az utalásokkal is „honosítani”, közelebb hozni közönségéhez.

5. Utójáték

A mű utóélete tanúsítja, hogy utolérte a régiség legfontosabb elméleti kézikönyveinek sorsa. 1599-ben jelent meg a kolozsvári gimnázium tanárának, Simon Fischernek az átdolgozása *Dialectices praecepta breviter ac methodice in schola Claudiopolitana studio-sis proposita, tribusque libris distincta* címmel, élén a kolozsvári bírónak és a tanácsnak címzett ajánlással.

Ebben említi a szerző, hogy a kolozsvári iskolában rhetoricát és arithmeticát tanított, Cicero Pro Milone oratióját adta elő, s néhai Molnár Gergely Dialecticáját is kezdte magyarázni. Minthogy ezen könyv terjedelmes, és nehezen tanulható volt, tanítványai kérelmére azt jobb módszerrel átdolgozta, amit igazolnak a városi tanácsshoz intézett ajánlásokban a tanulók is.⁷⁴

Az átdolgozás körülményeiről részletesebben Kénosi Tözsér János számol be 18. századi unitárius nyomdatörténetében, Fischer ajánlása alapján, a hasonló esetekből jól ismert okok említésével:

E munka kiadásának okát adja: azért szánta rá magát, mert – mondja – a tanulók felhívták rá a figyelmét, hogy Molnár Gergely könyvét nagy terjedelme vagy körülményes megfogalmazása miatt nem lehet könnyen megtanulni és emlékezetbe vésni. Kérlelték, hogy azokat a részeket, amelyek egyrészt zavarosak, másrészt nem is annyira szüksége-

72 „Regnum est generis neutri.
Ungaria est regnum. Ergo
Ungaria est generis neutri.”
Uo., P8v.

73 *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quae in unculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crayssheymensem* (Clauseburgi: Hoffgreuius, 1554), RMNY 107, D8v–E1r.

74 RMNY 839.

sek, jobb módszerrel foglalja össze, és így adja tovább a következő nemzedéknek. Ennek a jó szándékú ösztönzésnek, mint írja, eleget is tett.⁷⁵

Visszatérve a 16. századba: összességében elmondható, hogy Molnár Gergely Willichius-hoz képest rövidítve, kevesebb példával, magyarázattal adja elő a tudnivalókat és számos táblázattal teszi áttekinthetővé az anyagot. Ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy az *inventio–judicium* felosztás nem csak az Agricola és a korai Melanchthon által képviselt skolasztikus arisztotelészi–cicerói hagyománnyal egyezik, vagy azokkal a törekvésekkel, amelyek Arisztotelész logikáját humanista szellemben tárgyalták – utóbbira az egyik legismertebb példa, mint fentebb említettem, Willichius munkája. Az elgondolás a 16. század közepén akár egészen korszerűnek is tekinthető, hiszen – mint láthattuk – Ramus logikája is erre alapul, akárcsak az azt egészében vagy részben követő későbbi feldolgozások. A humaniorák 16–17. századi történetéből jól ismert, hogy a szinkretikus törekvések képviselői mind a dialektikában, mind a retorikában összeegyeztetni igyekeztek a klasszikus örökséget a rámista tanokkal. A szinkretikus eszmék nálunk szélesebb körben a 17. században terjedtek el. A Magyarországon is többször kiadott Konrad Dietrich logikai összefoglalójában világosan leszögezi, hogy ennek a tudományagnak két része van: a megtaláló (*inventrix*) és az ítéletalkotó (*judicatrix*).⁷⁶ Kérdés, hogy a 16. század közepe táján mennyire széles körben hathatott a ramusi felosztás, különös tekintettel a magyar szerzőkre. Korábban esett szó Ramus feltételezhető vagy igazolható korai hazai ismeretére utaló adatokról (Belényesi Gergely, 1543 k.; Kolozsvári Imre, 1552; Zsámboky János, 1564). Tény, hogy Molnár Gergely compendiuma a dialektika Melanchthon által elmarasztalt *judicatrix–inventrix* felosztását teszi közzé. Ez kétségesse teszi a Melanchthon-hatást, ugyanakkor a rámista megoldással is párhuzamba állítható.

A feltűnő egyezések valószínűsítik, hogy Molnár Gergely közvetlen mintája Willichius lehetett; az eltérések éppúgy származhatnak más forrásokból, mint ahogy Molnár saját leleményei is lehetnek. Akárhogy is alakult ki az ismert kézikönyv, megjelenése mindenképpen fontos a század kritikátörténete számára, és Molnár Gergely munkásságának jelentőségét is nyomatékosítja. Akárcsak Culmann és Linacre grammatikái, a szóban forgó logikai összefoglaló is a korszak nyugat-európai elméleti irodalmának egyik legnagyobb hatású, leggyakrabban megjelent rendszerezését tette hazai változatban is elérhetővé.

75 „Dat rationem editi hujus Operis, cum enim (inquit) studiosi animadvertissent Libellum ipsum Gregorii Mólnár propter prolixitatem seu intricatas verborum ambages non facile edisci, ac memoria comprehendi posse, instarunt apud eum, ut illa, quae erant partim confusa, partim minus necessaria, meliori methodo comprehenderet ac posteritati traderet: cui honestae sollicitationi, se annuisse scribit.” KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*, comp. Ferenc FÖLDESI, Bibliotheca scriptorum Transylvano–Unitariorum. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32 (Szeged: Scriptum Kft., 1991), 79.

76 „Partes dialecticae duo sunt: Inventio, sive Inventrix: & Judicium, sive Judicatrix.” Dietrich művének egy késői, ötödik kiadásához jutottam hozzá: *Institutiones Dialecticae ex probatissimis Aristotelis et Rami interpretibus studiose conscriptae, variisque exemplis in usum illustris Paedagogii Giesseni illustratae Cunrado Dieterico... Editio quinta* (Giessae Hessorum: Nicolaus Hampelius, 1616), VD17 1:620118Z, 30.